

חיוב השאלה בליל הסדר – הכרח דידקטי

אם אתה, המורה, רוצה ללמוד פרק בדידקטיקה איכותית, כלך למנהגים השונים הנוהגים בליל הסדר המעוגנים בהלכה. הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה ז) פוסק: **"מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל ט"ו בניסן...** ואף על פי שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים. וכל המאריך בדברים שארעו ושהיו הרי זה משובח". כדי שלא תטעה לחשוב שזהו עניין לבנים בלבד, מעיר הרמב"ם: **"ואף על פי שאין לו בן".** הוא עצמו – אפילו הוא חכם גדול – חייב לספר בנסים שאירעו ביציאת מצרים.

בצמוד לזה מביא הרמב"ם מצווה נוספת: **"מצוה להודיע לבנים – וגם זו מצוה דאורייתא – ואפילו לא שאלו [משמע ששאלת הבן חשובה ונחוצה], שנאמר ויהגדת לבנך [ומוסיף כאן הערה דידקטית], ולפי דעתו של הבן אביו מלמדו".** בזה לא סגי: בסעיף הבא – כדי שתפרוץ שאלה מן הבנים – הרמב"ם מורנו כך: **"יצריך לעשות שינוי בלילה הזה, כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות', עד שישב להם ויאמר להם כך וכך אירע וכך היה".** ועתה להוראות המעשיות: **"וכיצד הוא משנה? מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השלחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפין מצה זה מיד זה וכיוצא בדברים האלו".** כל זה **"כי היכי דליהוי היכירא לתינוקות"** (פסחים קיד ע"ב), היינו: שיתמהו ויתעוררו לשאול, כי חשוב שהתינוקות ישאלו.

השאלה היא כה חיונית לטקס ליל הסדר עד שהרמב"ם מוסיף ופוסק: **"אין לו בן – אשתו שואלתו; אין לו אשה – שואלין זה את זה; ואפילו היו כולן חכמים; היה לבדו – שואל לעצמו 'מה נשתנה הלילה הזה'".** השאלה היא לפי הנוסח הקבוע שטבעו חכמים בתחילת ההגדה לדורי דורות.

א. היכירא לתינוקות

היכירא לתינוקות בתחילת ההגדה – מתי בדיוק? הגמרא עונה: **"מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו" (פסחים קטז ע"א).** הרשב"ם על אתר: **"דין הוא שיהא שואל במזיגת הכוס השני קודם אכילה".** כל זאת כדי שההגדה תיאמר כתשובה לשאלות. כדי שהרצאת ההגדה לא תהא מצוות אנשים מלומדה, ושלא תיאמר רק מן השפה ולחוץ והלב איננו אתה, יש צורך בהזדהות עמוקה של המשתתפים החיים את המאורע, כאילו הם יצאו ממצרים, וההזדהות העמוקה תבוא לידי ביטוי בהשתתפות אמיתית, ערה, עד שיבקעו השאלות מפי הילדים – שיצר השאלה טבוע בהם – בראותם את השינויים התמוהים המתרחשים לנגד עיניהם.

חמישה מנהגים נהגו בזמן שבית המקדש היה קיים, כשהקריבו קרבן פסח כהלכתו, והיום – בזמן הגלות – הם שרידים, שנועדו, בין היתר, לעורר את הילדים לשאול.

ואלה הם: נטילת ידיים בלי ברכה לאחר הקידוש; טיבול ראשון; בציעת המצה, "יחץ"; עקירת הקערה; מזיגת כוס שני. (עיין בספרו של מרדכי ברויאר, פרקי מועדות, ירושלים תשמ"ו, פרק י, היכרא לתינוקות).

הגמרא בפסחים מביאה שתי תגובות מילוליות קולעות שהיו ראויות שתיאמר ההגדה עליהן:

א) שאלתו של אביי: "אביי [בצעירותו] הוה יתיב קמיה דרבה. חזא דקא מדלי תכא מקמיה. אמר להו: עדיין לא קא אכלינן. אתו קא מעקרי תכא מקמן? [=אביי היה יושב לפני רבה רבו בעודו צעיר וראה שמגביהים את השולחן מלפני רבה. אמר להם: עדיין לא אכלנו, וכבר אתם עוקרים את השולחן מלפנינו?]. אמר ליה רבה: פטרנן מלומר 'מה נשתנה?' (פסחים קטו ע"ב). רשב"ם, על אתר, מבהיר: "דתניא לקמן: חכם בנו שואלו, ואם לאו שואל הוא לעצמו 'מה נשתנה'. וכיון ששאלו לנו, אין אנו צריכין לומר 'מה נשתנה', אלא להשיב על דבריו. לפי שנשתעבדנו במצרים, אנו עושין כל הדברים הללו". היינו: היות ונשאלה השאלה, הוא דילג על קריאת 'מה נשתנה' ופתח מיד ב"עבדים היינו".

ב) תשובת דרו עבד רב נחמן: "אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: עבדא דמפיק ליה מריה לחירות ויהיב ליה כספא ודהבא מאי בעי למימר? אמר ליה: בעי לאודווי ולשבוחי. א"ל: פטרנן מלומר 'מה נשתנה'. פתח ואמר 'עבדים היינו' (פסחים קטו ע"א). כאן רב נחמן דובב את עבדו ושאלו מה צריך לומר עבד ששוחרר וקיבל מענק מאדוניו. ענה לו, שעליו להודות ולשבח. תשובת העבד, שכעבד חש הזדהות עמוקה, הייתה קולעת, ורב נחמן דילג על "מה נשתנה" ופתח מיד ב"עבדים היינו".

עולה אפוא שחג הפסח, ליל השימורים, נחוג במסגרת משפחתית – בכעין הקהל משפחתי – על זקניה, הוריה, בניה, וכל הנלווים אליה – בחינת "שה לבית אבות, שה לבית" – ואוכלוסיית היעד העיקרית הנמצאת במוקד ליל הסדר היא הבנים, ללא הבדל גיל, רמת בשילות או מידת האדיקות במסורת. הם המרכז, וסביבם מתארגן הלילה הזה. אותם יש להרשים ולחרות בלבם את זכר יציאת מצרים. דרכם יימסר לדורות אותו מאורע כביר שגרם לא רק להוצאת "גוי מקרב גוי", אלא למהפכה שהביאה בכנפיה את בשורת החירות לעולם כולו. בהם יש למקד את כל תשומת הלב, כדברי הגמרא: "לפי הדעת של הבן האב מלמדו" (פסחים קטו ע"א), ורשב"ם מוסיף: "אם מבין הרבה יפרש הכל".

ב. "כנגד ארבעה בנים"

ההגדה מבחינה בין ארבע רמות הבנה, "כנגד ארבעה בנים דברה תורה: אחד חכם ואחד רשע, אחד תם ואחד שאינו יודע לשאול". רש"י: "שאינם שוים בדעות, שכל אחד שואל לפי דעתו". לא הרי התשובה לזה כהרי התשובה לזה.

לעומת הברייתא של "ארבעה בנים" שבהגדה, הקרובה לנוסח שבמכילתא (סוף פרשת בא), ראוי לראות את הנוסח שבירושלמי (פסחים י ד): "תני ר' חייא: כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: בן חכם, בן רשע, בן טיפש, בן שאינו יודע לשאול". דוק: תחת "בן תם" נכתב בירושלמי "טיפש", ורש"י (שם יג יד) מפרש: "תינוק טפש שאינו יודע להעמיק שאלתו וסותם ושואל".

המשך נוסחו של הירושלמי: "בן חכם מהו אומר: מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו **אותנו** [במקום "**אתכם**" שבכתוב (דב' ו ב)], אף אתה אמור לו: 'בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים'". לפי הנוסח של הירושלמי, הדבק בגרסה "אותנו" במקום "אתכם", מתיישב חוסר ההתאם שבין "אלוקינו" ל"אתכם". כן מתיישבת לפי זה השאלה של החכם, שהרי באומרו "אתכם" הוציא עצמו מן הכלל וכמוה כשאלת הרשע "מה העבודה הזאת לכם". חכמים שקדו להכניס שינוי בפסוק לשם יישור ההדורים. (ראה במבוא להגדה של מנחם כשר, מהדורה שלישית, ירושלים תשכ"ו, עמוד 131).

לפי נוסח זה מובן שהתשובה אף היא בלשון מדברים ולא בלשון נוכחים: "אף אתה אמור לו: בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים". ההגדה, לפי גרסה זו, מעדיפה את הנוסח שבו נכלל החכם בחיק ה"אנחנו" מאשר להדר את חכמתו ולפטם אותו בהלכות הפסח עד האחרונה שבהן, "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומין".

המשך נוסח הירושלמי: "בן רשע מהו אומר: 'מה העבודה הזאת לכם'. מה הטורח הזה שאתם מטריחין עלינו בכל שנה ושנה? מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל, אף אתה אמור לו: 'בעבור זה עשה ה' לי'. לי עשה, לאותו האיש לא עשה. אילו היה **אותו האיש** במצרים לא היה ראוי להיגאל משם לעולם". הבן הרשע, החכם להרע, אינו מוכן להזדהות עם סיפור יציאת מצרים. הוא מוציא את עצמו מן הכלל ומתרעם על הטורח שמטריחין עלינו בכל שנה (זה מאות בשנים) "לעכב את סעודתנו ולערב את שמחת החג" (אבודרהם בפירושו להגדה).

אברבנאל (בספר "זבח פסח" על אתר) מעמיק לפרש, וזה לשונו: "הרשע [אמר ימה העבודה הזאת לכם, וכיון בזה המאמר שני דברים ושתי כפירות, האחת שלא היתה מצוה אלוקית ולא צוה אותה ה' אלא **הם** ["הם" הוא ביטוי טיפוסי למתמרד] מעצמם סדרו את זה, וזהו מה שאמר ימה העבודה הזאת לכם' שהיא כפירה בפועל. וכפירה שניה בענין התכלית, כאילו אמר אין זו עבודה לגבוה, ולא זכר לחסדי ה', ואינה עבודה רוחנית, אלא היא עבודה עשויה לתועלתכם שתאכלו כבש בן שנתו רך וטוב ותשתו ארבע כוסות עליו...".

התשובה לבן הרשע – לפי נוסח הירושלמי – אינה בוטה וישירה כבנוסח שבמכילתא. כאן אינו נמצא הביטוי החריף "אף אתה הקהה את שיניו", אף לא הפנייה הישירה – בנוכח – "לי ולא לך"; "אלו **היית** שם לא **היית** נגאלי". נוסח הירושלמי חס על הבן הרשע – הוא רשע אך לעולם הוא קרוי בן. והתשובה מדברת "על **אותו האיש**, שאילו היה **אותו האיש** במצרים לא היה ראוי להיגאל...".

"אותו האיש" – כינתה אותו הגמרא כדי לא לפגוע ישירות ברשע שהוא – למרות הכול – בסטאטוס של בן. המונח רשע איננו כמשמעו, כי אין בן זה פושע וחוטא, אלא נער שובב, השואף לחיים זמניים ולהתערבות בנערים פורקי עול ומסורת ("יד אייזנשטיין, אוצר פירושים וציורים של ההגדה של פסח, תל-אביב תשמ"ד).

אכן, המשתתפים בליל הסדר ארבעה טיפוסי בנינים הם – יש אומרים נערים מעל לגיל המצוות – ואין בלתם. הם הוגדרו על סמך השאלות שהכתוב מציין בשלושה מקומות שונים ובהקשרים שונים. האחד: "והיה **כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם**" (שמי יב כו), המאפיין את הרשע; השני: "והיה **כי ישאלך בנך** [בקדושת בכורים] מחר **לאמר מה זאת**" (שמי יג יד), המאפיין את התם; והשלישי: "**כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדות והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם**" (דב' ו כ), המאפיין את החכם. המקום הרביעי אין בו שאלה כלל, אלא "והגדת לבנך ביום ההוא" (שמי יג ח), והדברים מתייחסים לבן שאינו יודע לשאול.

השאלות של החכם ושל הרשע מובטח שתבאנה (שניהם מנצלים את הבמה המשפחתית כדי להביע את גישתם המעוצבת לעצם ליל הסדר – אחד לחיוב ואחד לשלילה). אף שאלת התם, השואל לפי תומו, היא צפויה, ולשלושתם יש לספק תשובה, לכל אחד לפי רמת הבנתו וסגנונו, "לפי דעתו של הבן אביו מלמדו". הבן הרביעי מהווה בעיה רצינית. הוא אינו ניתן להגדרה. מנסים לדובב אותו, לסקרן אותו על ידי שינויים המעוררים תמיהה, והוא אינו מגיב, הוא כאילו לא יפתח פיו, ולא מפני רוח רעה, כי אז היה נכלל ברשע. הוא שייך לקטגוריה הסתמית של מי שאינו יודע לשאול (אולי עדיין רך בימים הוא, ואינו בשל דיו?) "את פתח לוי" ("את" לשון נקבה, כי דרך האם למצוא מסילות ללבו, שהרי דרכה היא דרך של חיבה יתירה), ולמד אותו את ארבע הקושיות של "מה נשתנה". רק אם שואל עמל אביו בו, ולא הצליח להציל שאלה ממנו, אז ישאל האב את עצמו, ובתוקף הפסוק "והגדת לבנך" יספר לבן, "ואפילו לא ישאל", כפסיקת הרמב"ם.

ג. ההגדה בדרך התשובה

יש חיוב להביא את הבנים בליל הפסח לידי שאלה. יש לטרוח ולגייס לשם כך את כל האמצעים הדידקטיים (פעולות מתמיהות ושינויים מפתיעים). תכליתם לעורר את התינוקות לשאול על **ייחודו** של ליל הפסח, השונה מכל הלילות. "מאחר שנאמר והיה כי ישאלך בנך וגו', לכן עיקר מצות ההגדה בליל פסח הוא לאומרה **בדרך תשובה** על שאלות שישאלוהו" (אנציקלופדיה תלמודית, ערך הגדה). "ערוך השלחן" (הלכות פסח, סימן תעב, ב) מסביר: "וטעמו של דבר לפי שראינו שהתורה הקפידה על שאלות הבנים בלילה הזה, כדכתיב כמה פעמים כי ישאלך בנך, וכל עיקר סיפור יציאת מצרים הוא ע"י **שאלות הבנים ותשובות האב**, דע"י זה נתבררה האמונה הטהורה, לפיכך עשו כל הפעולות שהתינוקות יהיו ערים ולא ישנים בעת סדר וכך חובה עלינו לעשות". "ברכת אליהו" (על אורח חיים, הלכות פסח, תעג) מסכם: "שעיקר החובה שהסיפור יהיה דרך שאלה ותשובה". (עיין ההערות שם).

ד. כוחה של שאלת הבן

בן שותק, מחריש, אדיש, הוא בחזקת בן שאינו מקשיב, שאין לו עניין בנאמר ובנעשה. הוא אינו קיים מבחינה לימודית. רק אם יפרוץ בשאלה מתוך עניין או מתוך מועקה – הווי אומר: מתוך הפרת שיווי המשקל הפנימי, בכך שהיא מטרידה את מנוחתו ויוצרת מתח כל עוד לא באה תשובה המחזירה את שיווי המשקל שהופר – רק אז אנו בטוחים שהוא מתעניין ומשתתף בחוויית הלימוד. על כן אין להשלים עם שתיקתו של הבן. "והמורגש סלל דרך למושכל", כדברי המהר"ל. והנה דבריו במלואם: "טעם למה מתחיל 'מה נשתנה הלילה' וכ"י ולא מתחיל ביציאת מצרים לומר 'עבדים היינו לפרעה במצרים' בלא שאילת 'מה נשתנה'! כי הידיעה היא נקנית מן המורגש אל המושכל [במילים שלנו: מן המוחשי אל המופשט]. והמצוות הם כמו סולם לעלות בהן אל הידיעה השלימה, ולכן יש לו להתחיל מן המורגש 'מה נשתנה' וכן 'עבדים היינו'. השאלה משמשת כקנה מידה למעורבותו ולאיכותה של המעורבות, וממילא גם כקנה מידה לרמת הבנתו. כדי לחוות

את מלוא החוויה מקריאת ההגדה צריכה לבוא השאלה – שאלת הבן – בתחילה, כפתיחה להרצאת ההגדה.

את מידת החשיבות שייחס רבי טרפון לתגובת התלמיד נלמד מסיפור המעשה שלהלן (זבחים סב ע"ב). בני אחותו של רבי טרפון היו לומדים אצלו ולא הוציאו הגה. כדי לדובב אותם פתח ואמר [בחינת "וישאינו יודע לשאול את פתח לוי"] : "ויוסף אברהם ויקח אשה ושמה יוחני". פרצו ואמרו "קטורה כתיב". כינה אותם "בני קטורה". ולמה דווקא בני קטורה? מה קטורה מעשיה נאים אך לבה קשור, כך הם: פיהם קשור וצרוך מדובר בלימודים. בהערה זו רצה רבי טרפון להביע את מורת רוחו מהיעדר השתתפות ערה של התלמידים בשיעור. במעשה זה השתמש רבי טרפון בתכסיס ההטעיה (תכסיס שהוא לגיטימי בתהליך ההוראה). הוא שיבש פסוק ידוע, כדי שיגיבו באופן ספונטאני, ולו במילה. וכך הצליח לדובב אותם, להביא אותם לידי תגובה מילולית.

רבי טרפון חש בצורה עמוקה את ההכרח הדידקטי להביא את התלמיד לידי שאלה. "אמרו עליו על רבי עקיבא שהיה מחלק קליות ואגוזים לתינוקות כדי שלא ישנו וישאלו" (פסחים קט ע"א), ובמסורת הש"ס: "סי"א רבי טרפון" [במקום רבי עקיבא], וכך כתב רבנו חננאל. מכאן למדים שרבי טרפון היה גם מאלו שעודדו לבסס את המנהג שיש לתת לילדים חיזוקים חומריים ראשוניים כדי להביאם לידי כך שלא ישנו אלא ישאלו. (עין במאמרי, "רבי טרפון פדגוג למופת", שנתון מורשת יעקב, תשמ"ז).

ומעניין לעניין בדבר "שלא יישנו". בימינו נתפשט בהרבה משפחות המנהג שהילדים הקטנים חוטפים באווירה של סודיות משעשעת את מחצית המצה שמנחה הסדר עטף במפית ושמר לצורך אכילת האפיקומן בסוף הסעודה "זכר לקרבן פסח הנאכל על השובע". הילדים אכן מצליחים לחטוף את האפיקומן, כמובן, ויחכו לרגע הקריטי כדי לדרוש תמורתו מתנה הגונה מבעל הסדר, וטיבה נקבע במשא ומתן. כך משיגים, לפי כל כללי החינוך הפעיל, את המטרה, שהילדים יישארו ערים, ישאלו וישתתפו בסדר עד סופו, למעט הפעוטות שחטפה אותם השינה. במעשה חטיפה זה, בעיצומו של ליל הסדר, לא חיישינו שהתינוק אתי למסרך. "וישאלו": אם התלמיד אינו שואל מעצמו – ואין לסמוך רק על השאלה הספונטאנית של התלמיד שאין סיכוי שתבוא באופן שכיח – יש ליזום שאלות של הבן על-ידי יצירת מצבים תמוהים שיוציאו את הילדים מאדישותם. חוקר שוויצרי בן זמננו אומר היום את מה שלימדונו רבותינו במסכת פסחים לפני מאות שנים: "כל שיעור צריך להיות בדרך תשובה לשאלה [ששאלו תלמידים]". רק בדרך כזאת, ייהנו התלמידים, והלמידה תעלה יפה.

נסכם ונסיים במה שהתחלנו בו. נעיין עיון מחודש בפרק ז של הלכות חמץ ומצה ב"יד החזקה". "יד החזקה" איננו סתם מדריך דידקטי העץ לך עצות שאתה יכול לקבל או לדחות. הוא ספר הלכה מובהק ופסיקתו מחייבת, והרמב"ם המחבר איננו רק מחנך, אלא הוא פוסק, ובתור שכזה הוא אימץ חוקים דידקטיים – שהתלמוד דן בהם במסכת פסחים – ונתן להם תוקף הלכתי. וכל אשר בשם ישראל יכונה יקבל אותם וינהג לפיהם. ואלה הן ההלכות – שיסודן דידקטי – שהוא קובע:

א) צריך לעורר את סקרנותם על-ידי מעשים תמוהים, כדי שסקרנותם – ולו יזומה – תניב שאלות. הרמב"ם יורד לפרטים ונותן הוראות מעשיות כיצד לגרום לשינוי הדרוש.

ב) התשובה שיש לתת לשאלה של הבן, כדי שתתקבל על דעתו, צריכה להיות מותאמת לרמת בשילותו, לפי הכלל הדידקטי שקנה שביתה בתחום החינוך ואין עוררין עליו: "ולפי דעת הבן אביו מלמדו".

ג) הרצון להנחיל לבנים את זכר יציאת מצרים מוצא את יישומו – בשעת כושר שאין טובה הימנה – באווירה חגיגית בתוך היחד המשפחתי במלוא היקפו – בשעה של הסבה בטרקלין מלא אור. וגם היחד המשפחתי מצווה לקיים בהידור ובשמחה מופגנת את מצוות סיפור יציאת מצרים, כאילו הוא יצא עתה ממצרים. אין ספק שהמעמד הזה תורם תרומה חווייתית לדור הצעיר, וזו תחלחל עמוק לתוך פנימיותו. בתנאים אופטימליים אלו המסר הייחודי של חג הפסח יועבר מדור לדור בכל רעננותו.